

वैशेषिकदर्शनम्

योगाचारविभूत्या यस्तोषयित्वा महेश्वरम्।

चक्रे वैशेषिकं शास्त्रं तस्मै कणभुजे नमः॥ इति। (प्रशस्तपादभाष्यम्)

प्रस्तावना

षड्विधेषु आस्तिकदर्शनेषु वैशेषिकशास्त्रम् अन्यतमम्। वैशेषिकदर्शनस्य अन्यानि नामान्यपि वर्तन्ते। यथा – कणाददर्शनम्, औलूक्यदर्शनम्, काश्यपीयदर्शनम्। अस्य दर्शनस्य प्रवक्ता महर्षिः कणादः। यः खलु क्वचित् स्थानान्तरं कणभुक्, कणभक्षः, उलूकः, काश्यपः, योगी इत्यादिभिः नामभिः परिचीयते। एतत् वैशेषिकदर्शनं न्यायशास्त्रादपि प्राचीनतमम्। पदार्थविभाजनं तथा परमाणुवादप्रवर्तनं वैशेषिकदर्शनस्य विशेषः। अपि च नव्यन्यायशास्त्रस्य परिपूरकशास्त्रम् एतत् कणादप्रवर्तितं वैशेषिकदर्शनम्। अस्य दर्शनस्य प्रशंसावाचकः प्रवादः अपि पण्डितसमाजे प्रचलति – “काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्” इति।

उद्देश्यानि

अनेन पाठेन भवान् अधोलिखितान् विषयान् ज्ञास्यति -

- वैशेषिकदर्शनं न्यायदर्शनस्य समानतन्त्रम्
- वैशेषिकनामतात्पर्यम्
- वैशेषिकदर्शनस्य कालः
- कणादप्रणीतस्य ग्रन्थस्य परिचयः
- वैशेषिकदर्शनस्य आचार्यपरम्परा
- वैशेषिकपदार्थतत्त्वम्
- वैशेषिकप्रमाणतत्त्वम्
- परमाणुवादः

११.१) न्यायदर्शनस्य समानतन्त्रम्

एतत् दर्शनं न्यायशास्त्रस्य समानतन्त्रमेव। समानपदमत्र सादृश्यार्थकम्। तन्त्रपदञ्च सिद्धान्तवाचि शास्त्रवाचि वा। तदुक्तम् अमरकोषे- ‘तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवापे परिच्छदे’ इति। न्यायदर्शनेन सह वैशेषिकदर्शनस्य सिद्धान्तगतं सादृश्यमेव प्रधानम्। यच्च उभयोः वैजात्यं दृश्यते तद्धि

गौणम्। यथा हि न्यायदर्शने प्रमाणतत्त्वं प्रधानं किन्तु वैशेषिकदर्शने प्रमेयतत्त्वं प्रधानम्। न्यायमते षोडशपदार्थाः, वैशेषिकमते च सप्त पदार्थाः। न्यायमते प्रमाणानि चत्वारि, वैशेषिकदर्शने च द्वे प्रमाणे। एतादृशे वैसादृश्येऽपि उभयोः शास्त्रयोः सादृश्यम् अनस्वीकार्यम्। तथा हि वैशेषिकाणां सप्त पदार्थाः न्यायसम्प्रदाये अवान्तरपदार्थरूपेण स्वीकृताः। तथा हि भाष्यम् –

“अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः प्रमेयम्, तद्वेदेन चापरिसंख्येयम्।” इति।

न्यायस्य षोडश पदार्थाः वैशेषिकैः प्रकारान्तरेण स्वीकृताः। यथा न्यायस्य संशयपदार्थः वैशेषिकनये गुणान्तर्गतः। वैशेषिकाणां प्रत्यक्षम् अनुमानञ्च प्रमाणद्वयं न्यायस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् अभिन्नम्। वैशेषिकाः उपमानं शब्दं चेति प्रमाणद्वयमपि अनुमानान्तर्गतम् इति मन्यन्ते। अपि च मुक्तिविषये उभयोः ऐकमत्यम् अस्ति। उभयत्र मिथ्याज्ञानानां निवृत्तौ दुःखनिवृत्तिरिति स्वीकृतम्। परमाणवः एव पञ्चानां महाभूतानाम् उपादानमिति अपि उभयसम्मतम्। अपि च उभौ सम्प्रदायौ असत्कार्यवादम् तथा आत्मनः बहुत्वं सगुणत्वञ्च स्वीकुरुतः। अतः वैशेषिकदर्शनं न्यायदर्शनस्य समानतन्त्रमिति कथ्यते।

११.२) वैशेषिकनामकरणम्

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इति सूत्रेण विशेषशब्दात् परं ठक्-प्रत्ययस्य योगे निष्पन्नः वैशेषिकशब्दः कणादप्रवर्तितशास्त्रस्य वाचकः। विशेषमधिकृत्य कृतः ग्रन्थः इत्यर्थः। स च विशेषपदार्थनिरूपकग्रन्थः। कस्तावत् विशेषः अस्य शास्त्रस्य। तदुच्यते- कणादप्रवर्तिते अस्मिन् शास्त्रे ‘विशेषः’ इति पदार्थः स्वीकृतः। यः खलु भेदबुद्धेः जनकः। एष विशेषपदार्थः एव वैशेषिकशास्त्रस्य विशेषः। केचित् कथयन्ति यत् परमाणुः कणो वा वैशेषिकदर्शनस्य विशेषः। तथा हि शारीरकभाष्यम् – “न च अकारणेन कार्येण भवितव्यमिति अतः परमाणवः जगतः कारणम् इति कणभुगभिप्रायः।” इति। अतः विशेषपदार्थस्य स्वीकारात् परमाणुवादस्य वा प्रवर्तनात् वा अस्य शास्त्रस्य वैशेषिकमिति अभिधा इति वक्तुं युज्यते।

११.३) वैशेषिकदर्शनस्य कालः

वैशेषिकदर्शनम् अतीव प्राचीनं दर्शनम्। अस्य आरम्भकालविषये निश्चिततया किमपि वक्तुं न शक्यते। वेदान्तमीमांसादिषु शास्त्रेषु परमाणुवादादिकं वैशेषिकमतं खण्डितं दृश्यते। वैशेषिकशास्त्रे च न्यायमतं न प्राप्यते। किन्तु न्यायभाष्यादिषु वैशेषिकं मतं सुलभम्। तेन च वैशेषिकदर्शनम् एतेभ्यः दर्शनेभ्यः प्राचीनतरमिति प्रतीयते। सतीशचन्द्रविद्याभूषण-महोदयस्य मते वैशेषिकसूत्राणाम् आनुमानिकः कालः इशवीयपूर्वषष्ठशतकम्।

११.४) सूत्रग्रन्थपरिचयः

कणादप्रणीते वैशेषिकसूत्रमिति ग्रन्थे दश अध्यायाः वर्तन्ते। प्रत्येकमपि अध्याये आह्निकद्वयं विद्यते। समग्रस्य ग्रन्थस्य मूलम् उद्देश्यं तावत् तत्त्वज्ञानम्। तत्त्वज्ञानफलञ्च मुक्तिः। तथाच वैशेषिकं सूत्रम्- ‘धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्।’ इति। वैशेषिकमते जडपदार्थतत्त्वज्ञानं विहाय आत्मतत्त्वज्ञानं न भवति। अतः

मुक्तये आत्मतत्त्वज्ञानलाभाय वैशेषिकदर्शने जडपदार्थानामपि विस्तरेण आलोचनं विहितम्। तथा हि अधस्तात् अध्यायक्रमेण वैशेषिकसूत्रग्रन्थस्य विषयसंक्षेपः प्रदीयते –

अध्यायः	आह्निकम्	विषयाः
१.	१.	धर्मलक्षणम्, द्रव्यादिपदार्थलक्षणम्
	२.	कार्यकारणभावविचारः, सत्तादिजातिवर्णनम्
२.	१.	पृथिव्यादिद्रव्यलक्षणम्
	२.	कालनिरूपणम्, शब्दनिरूपणम्
३.	१.	आत्मानुमानम्, हेत्वाभासाः
	२.	मनोनिरूपणम्, प्रकारान्तरेण आत्मानुमानम्, आत्मनः नित्यता
४.	१.	परमाणुकारणतावादः, रूपादिप्रत्यक्षवर्णना
	२.	कर्मविचारः
५.	१.	अनित्यद्रव्यविभागः
	२.	भूमिकम्पादीनां हेतुः, अन्धकारनिरूपणम्
६.	१.	वेदस्य ईश्वरकर्तृत्वम्
	२.	वैधकर्मफलम्, धर्माधर्महेतुः, पुनर्जन्म, मोक्षोपायः
७.	१.	रूपादीनां नित्यता अनित्यता च, परिमाणविचारः
	२.	संख्यादिविचारः, पदपदार्थसम्बन्धविचारः, समवायः
८.	१.	ज्ञानप्रकरणम्, प्रत्यक्षहेतुनिर्देशः
	२.	विशिष्टप्रत्यक्षहेतुः
९.	१.	अभावप्रत्यक्षप्रकरणम्, योगजं प्रत्यक्षम्
	२.	अनुमानम्, शाब्दबोधस्य अनुमानत्वम्, अविद्या, विद्या
१०.	१.	सुखदुःखविचारः
	२.	कारणत्रयोपदेशः, वेदप्रामाण्यम्।

पाठगतप्रश्नाः

१. वैशेषिकदर्शनस्य प्रवक्ता कः।
२. वैशेषिकदर्शनस्य विशेषत्वं किम्।
३. महर्षेः कणादस्य अपरं नामद्वयं किम्।
४. वैशेषिकदर्शनं कस्य दर्शनस्य समानतन्त्रम्।

५. न्यायवैशेषिकदर्शनयोः एकं सादृश्यं लेख्यम्।
६. न्यायवैशेषिकदर्शनयोः एकं वैशादृश्यं लेख्यम्।
७. वैशेषिकदर्शनस्य वैशेषिकमिति आख्या कथं भवति।
८. वैशेषिकसूत्रस्य उद्भवः कस्मिन् समये जातः।
९. वैशेषिकसूत्रे कति अध्यायाः सन्ति।
१०. वैशेषिकशास्त्रस्य मूलम् उद्देश्यं किम्।

११.५) आचार्यपरम्परा

कणादप्रणीतं यत् वैशेषिकदर्शनम्, तस्य कति आचार्याः आसन् एतत् निश्चिततया वक्तुं न शक्यते। केषांश्चित् वैशेषिकाणां ग्रन्थानां नाममात्रं श्रूयते, किन्तु तेषां रचयितारः के इति न ज्ञायते। यथा 'वैशेषिकवाक्यम्' इति वार्तिकम्, 'वैशेषिककटन्दी' चेति ग्रन्थः। यदेव भवतु, अधुना केषाञ्चित् वैशेषिकाचार्याणां नामानि तथा तेषां ग्रन्थानां नामानि कालक्रमेण उपस्थाप्यन्ते –

क्रमाङ्कः	आचार्याः	ग्रन्थाः	कालः(आनुमानिकः) इशवीयशतकम्
१.	कणादमुनिः	वैशेषिकसूत्रम्	६ (इशुपूर्वम्)
२.	प्रशस्तपादः	पदार्थधर्मसंग्रहः/ प्रशस्तपादभाष्यम्	३ (इशुपूर्वम्)
३.	व्योमशिवाचार्यः	व्योमवती	७ (इशुत्तरम्)
४.	श्रीधरभट्टः	न्यायकन्दली(भाष्यटीका)	१०(इशुत्तरम्)
५.	उदयनाचार्यः	किरणावली(भाष्यटीका)	११(इशुत्तरम्)
६.	बल्लभाचार्यः	न्यायलीलावती	१२(इशुत्तरम्)
७.	शिवादित्याचार्यः	सप्तपदार्थी	१२(इशुत्तरम्)
८.	केशवमिश्रः	तर्कभाषा	१३(इशुत्तरम्)
९.	शङ्करमिश्रः	वैशेषिकसूत्रोपस्कारः	१५(इशुत्तरम्)
१०.	रघुनाथशिरोमणिः	पदार्थतत्त्वनिरूपणम् (दीधितिः)	१६(इशुत्तरम्)
११.	प्रगल्भाचार्यः	प्रागल्भा(लीलावती)	१६(इशुत्तरम्)
१२.	पद्मनाभमिश्रः	सेतुटीका	१६(इशुत्तरम्)
१३.	अन्नभट्टः	तर्कसंग्रहः	१६(इशुत्तरम्)
१४.	विश्वनाथाचार्यः	भाषापरिच्छेदः	१७(इशुत्तरम्)
१५.	पञ्चाननतर्करत्नः	परिष्कारः(उपस्कारटीका)	२०(इशुत्तरम्)

पाठगतप्रश्नाः

११. प्रशस्तपादेन रचितस्य ग्रन्थस्य नाम किम्।
१२. व्योमवती कस्य रचना।
१३. किरणावली केन विरचिता।
१४. न्यायकन्दली कः प्रणीतवान्।
१५. उपस्कारग्रन्थः केन विरचितः।
१६. सेतुटीकायाः टीकाकारः कः।
१७. विश्वनाथाचार्यस्य ग्रन्थस्य नाम किम्।
१८. अन्नभट्टेन प्रणीतस्य ग्रन्थस्य नाम किम्।
१९. न्यायलीलावती कस्य रचना।
२०. केशवमिश्रः कः।

११.६) वैशेषिकमते पदार्थाः

वैशेषिकदर्शने सप्तपदार्थाः स्वीकृताः, अतः ते वैशेषिकाः सप्तपदार्थवादिनः इति कथ्यन्ते। यद्यपि कणादसूत्रे षण्णां पदार्थानाम् उल्लेखः दृश्यते, तत्र अभावस्य उद्देशः नास्ति, तथापि नवमाध्याये प्रागभावादेः स्वरूपम् उक्तम्। ततश्च उदयनाचार्येण अभावः सप्तपदार्थरूपेण गृहीतः। अपि च एतत् वक्तव्यं यत् अभावपदार्थः भावपदार्थज्ञानाधीनः। तस्मात् अभावस्य पृथगुल्लेखः सूत्रे नास्ति। तदाह न्यायकन्दलीकारः- “अभावस्य पृथगनुपदेशो भावपारतन्त्र्यात्, न त्वभावात्।” इति।

वैशेषिकमते पदार्थाः सप्तैव। ते च पदार्थाः द्रव्यम् गुणः कर्म सामान्यं विशेषः समवायः अभावश्चेति।

तत्र द्रव्याणि नव एव। तानि च पृथिवी आपः तेजः वायुः आकाशं कालः दिग् आत्मा मनः चेति। गुणाः चतुर्विंशतिः सन्ति। ते च रूपम् रसः गन्धः स्पर्शः संख्या परिमाणम् पृथक्त्वम् संयोगः विभागः परत्वम् अपरत्वम् गुरुत्वम् द्रवत्वम् स्नेहः शब्दः बुद्धिः सुखम् दुःखम् इच्छा द्वेषः प्रयत्नः धर्मः अधर्मः संस्कारः इति। कर्माणि पञ्च भवन्ति। तानि च उत्क्षेपणम् अपक्षेपणम् आकुञ्चनम् प्रसारणम् गमनम् इति। सामान्यं द्विविधं भवति। तच्च परम् अपरमिति। विशेषाः अनन्ताः सन्ति। समवायः एकः एव वर्तते। अभावस्य चत्वारः भेदाः सन्ति। ते च प्रागभावः प्रध्वंसाभावः अत्यन्ताभावः अन्योन्याभावः चेति।

११.७) द्रव्यम्

सप्तपदार्थेषु द्रव्यं हि गुणकर्मादीनाम् आश्रयत्वेन प्रधानम्। तस्मात् तस्य प्रथमतः उल्लेखः। “क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम्।” इति (१।१। १५)। कर्माश्रयः गुणाश्रयः समवायिकारणं वा द्रव्यम्। अर्थात् यस्मिन् पदार्थे समवायेन गुणः कर्म वा तिष्ठति, यत् खलु भावकार्यमात्रस्य

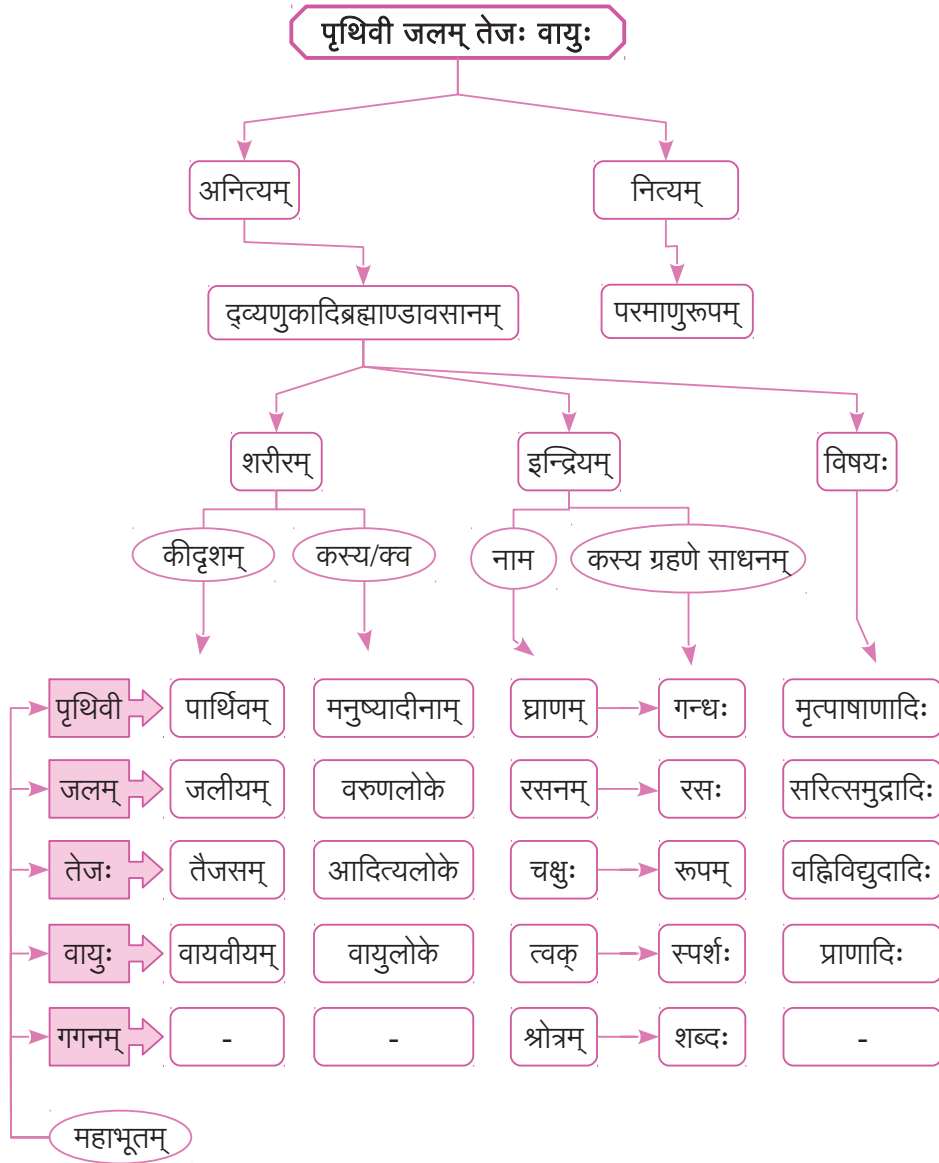
समवायिकारणं भवति तत् द्रव्यम्। तानि च द्रव्याणि नव— पृथिवी आपः तेजः वायुः आकाशम् कालः दिक् आत्मा मनश्चेति। 'तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत्' इत्यनेन मीमांसकाः तमसः दशमद्रव्यत्वं कथयन्ति। किन्तु न्यायमते तमः न पृथक् द्रव्यम्, तस्य अभावे एव अन्तर्गतत्वात्। वस्तुतः तमः प्रौढप्रकाशकतेजसः अभावः एव। 'तमः खलु चलम्' इति प्रत्ययस्तु भ्रमः। यस्मिन् द्रव्ये कर्म विद्यते तद् मूर्तम् इत्याख्यायते। अथवा यस्य द्रव्यस्य परिमाणं परिच्छिन्नं भवति तद् द्रव्यं मूर्तम्। मूर्तभिन्नं द्रव्यं विभु। सर्वमूर्तद्रव्येण सह यस्य संयोगः विद्यते तत् सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगि विभु द्रव्यम्। आकाशकालदिगात्मानः विभुद्रव्याणि। अन्यत्सर्वं मूर्तमेव।

११.७.१) पृथिवी

'गन्धवती पृथिवी' इति। गन्धवत्त्वं पृथिव्याः लक्षणम्। पृथिवीत्वं जातिः गन्धाख्यः विशेषगुणः वा यस्मिन् द्रव्ये समवायेन अस्ति, सा पृथिवी। शरीरम् इन्द्रियं विषयः चेति भेदेन पृथिवी त्रेधा। शरीरं मनुष्यादिजन्तूनाम्। इन्द्रियं घ्राणम्, नासाग्रे वर्तमानं, गन्धग्रहणे साधनभूतम् च भवति। विषयः मृत्पाषाणवृक्षादिः इति। कार्यरूपा पृथिवी अनित्या। किन्तु पृथिव्याः परमाणुः नित्यः। पृथिव्यां रूपं रसः गन्धः स्पर्शः चेति चत्वारः पाकजाः विशेषगुणाः तिष्ठन्ति। पाकः तेजःसंयोगः। अपिच संख्या परिमाणं पृथक्त्वं संयोगः विभागः परत्वम् अपरत्वं गुरुत्वं द्रवत्वं संस्कारश्चेति दश सामान्यगुणाः वर्तन्ते पृथिव्याम्।

११.७.२) आपः

'शीतस्पर्शवत्य आपः'। येषु द्रव्येषु शीतस्पर्शः इति गुणः तिष्ठति ताः आपः। अप्त्वसामान्ययुक्ताः वा आपः। शरीरम् इन्द्रियं विषयः चेति भेदेन आपः त्रेधा। शरीरं जलीयं वरुणलोके। इन्द्रियं रसनम्, जिह्वायां वर्तते, रसग्रहणे साधनभूतम् च भवति। विषयः सरित्समुद्रादिः इति। कार्यरूपाः आपः अनित्याः। अपां परमाणुः नित्यः। अप्स्वपि पृथिवीवत् चतुर्दश गुणाः तिष्ठन्ति। पृथिव्यां यत्र गन्धः विशेषः, अत्र तु अप्सु स्नेहः विशेषः इति भेदः।

११.७.३) तेजः

‘उष्णस्पर्शवत् तेजः’। यस्मिन् द्रव्ये उष्णस्पर्शः इति गुणः तिष्ठति तत् तेजः। तेजस्त्वजातिमत् वा तेजः।

शरीरम् इन्द्रियं विषयः चेति भेदेन तेजः त्रेधा। शरीरं तैजसम् आदित्यलोके। इन्द्रियं चक्षुः, कृष्णताराग्रे वर्तते, रूपग्रहणे साधनं भवति। विषयः भौमदिव्यौदर्याकरजभेदात् चतुर्विधः। भौमं वह्निखद्योतादि, दिव्यं सूर्यविद्युदादि, औदर्यं भुक्तस्य अन्नादेः रसादिरूपेण परिणामहेतुः, आकरजं सुवर्णादि च। कार्यरूपं तेजः अनित्यम्। तैजसः परमाणुः नित्यः।

तेजसि रूपं स्पर्शश्चेति विशेषगुणद्वयं तिष्ठति। संख्या, परिमाणं पृथक्त्वं संयोगः विभागः परत्वम् अपरत्वं द्रवत्वं संस्कारश्चेति नव सामान्यगुणाः च तिष्ठन्ति।

११.७.४) वायुः

‘अरूपस्पर्शवान् वायुः’। यस्य द्रव्यस्य रूपं नास्ति किन्तु स्पर्शः विद्यते तत् द्रव्यं वायुः। वायुत्वजातिमान् वा वायुः। स च वायुः अनुष्णाशीतस्पर्शादिभिः अनुमेयः। शरीरम् इन्द्रियं विषयः चेति भेदेन वायुः त्रिविधः। वायवीयं शरीरं वायुलोके। इन्द्रियं त्वक्, सर्वशरीरे वर्तते, स्पर्शग्रहणे साधनं च भवति। विषयः वृक्षादिकम्पनहेतुः। शरीरान्तःसञ्चारी वायुः प्राणाख्यः। स च उपाधिभेदात् प्राणः, अपानः, व्यानः, उदानः, समानश्चेति पञ्चविधः। कार्यरूपः वायुः अनित्यः। परमाणुरूपः वायुश्च नित्यः।

वायौ स्पर्शः इति एकः विशेषः गुणः तथा संख्या परिमाणं पृथक्त्वं संयोगः विभागः परत्वम् अपरत्वं वेगः (संस्कारः) चेति अष्टौ सामान्यगुणाः च तिष्ठन्ति।

११.७.५) आकाशम्

‘शब्दगुणकम् आकाशम्’। यस्मिन् द्रव्ये शब्दः इति विशेषः गुणः समवायेण तिष्ठति तत् द्रव्यम् आकाशम्। तच्च आकाशं नित्यं विभुपरिमाणम् एकञ्च। नित्यं सृष्टिविनाशरहितम्। विभु सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगि। परिच्छिन्नपरिमाणवत् क्रियावत् वा द्रव्यं मूर्तम्। यतः आकाशस्य परिमाणस्य इयत्ता नास्ति तस्मात् तत् विभुपरिमाणम्, अमूर्तम्। विभुत्वादेव आकाशं सर्वव्यापि। आकाशस्य भेदे प्रमाणं नास्ति अतः तत् एकम्। आकाशे शब्द इति विशेषः गुणः तथा संख्या परिमाणं पृथक्त्वं संयोगः विभागश्चेति पञ्च सामान्यगुणाः तिष्ठन्ति। शब्दाश्रयत्वेन परिशेषानुमानात् आकाशस्य सिद्धिः भवति।

११.७.६) कालः

‘अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः’ इति। लोके अतीतं वर्तमानं भविष्यत् वत्सरं मासं दिनम् इत्यादीनां शब्दानां प्रयोगस्य हेतुः कालः। कालः एकः अपि उपाधिभेदात् अनेकः। स च कालः नित्यः विभुपरिमाणविशिष्टश्च। काले संख्या परिमाणं पृथक्त्वं संयोगः विभागश्चेति पञ्च सामान्यगुणाः तिष्ठन्ति। दिक्कृतयोः परत्वापरत्वयोः विपरीतधर्महेतुत्वेन कालसिद्धिः। कालः जगताम् आधारः कार्यमात्रस्य च निमित्तकारणम्। जन्यमात्रं कालस्य उपाधिः।

११.७.७) दिक्

‘प्राच्यादिव्यवहारहेतुः दिक्’ इति। लोके प्राची प्रतीची अदीची अवाची चेति शब्दानां प्रयोगस्य हेतुः दिक्। सा च दिक् एका अपि सूर्यतद्वेशसंयोगोपाधिभेदात् प्राच्यादयः भवन्ति। दिक् उत्पत्तिविनाशरहिता नित्या विभ्वी च। दिशि कालवत् संख्या परिमाणं पृथक्त्वं संयोगः विभागः चेति पञ्च सामान्यगुणाः वर्तन्ते। कालकृतयोः परत्वापरत्वयोः विपरीतधर्महेतुत्वेन दिक्सिद्धिः। अपि च दिक् कालवत् कार्यमात्रस्य निमित्तकारणम्। सर्वमपि मूर्तं दिशः उपाधिः।

११.७.८) आत्मा

‘ज्ञानाधिकरणम् आत्मा’ । ज्ञानाश्रयः आत्मा। ज्ञानानि समवायेन यस्मिन् द्रव्ये तिष्ठन्ति तत् द्रव्यम् आत्मा। स च आत्मा नित्यः विभुश्च। जीवात्मा परमात्मा चेति भेदात् आत्मा द्विविधः। सुखदुःखादीनां वैचित्र्यात् जीवात्मा प्रतिशरीरं भिन्नः। किन्तु परमात्मा ईश्वरः एकः सर्वज्ञश्च। जीवात्मनि संख्यादयः पञ्च सामान्यगुणाः तथा बुद्धिः (अनित्यं ज्ञानम्) सुखं दुःखम् इच्छा द्वेषः प्रयत्नः धर्मः अधर्मः संस्कारश्चेति नव विशेषाः गुणाः तिष्ठन्ति। परमात्मनि तु संख्यादयः पञ्च सामान्यगुणाः तथा बुद्धिः (नित्यं ज्ञानम्) इच्छा प्रयत्नश्चेति विशेषगुणाः तिष्ठन्ति। ‘क्षित्यङ्कुरं सकर्तृकं कार्यत्वाद्’ इति अनुमानेन पृथिवी सकर्तृका इति सिद्ध्यते। ततश्च कः सः कर्ता इति जिज्ञासायां परिशेषानुमानात् ईश्वरसिद्धिः।

११.७.९) मनः

‘सुखाद्युपलब्धिसाधनम् इन्द्रियं मनः’ । सुखं दुःखं ज्ञानम् इच्छा इत्यादीनाम् उपलब्धेः यत् साधनं तत् इन्द्रियं मनः। चक्षुरादिकानि वहिरिन्द्रियाणि। मनस्तु अन्तरिन्द्रियम्। तच्च प्रतिपुरुषं भिन्नम् अणुपरिमाणं नित्यञ्च। युगपत् ज्ञानद्वयस्य उत्पत्तिः न भवति, तेन च मनसः अणुपरिमाणत्वं सिद्ध्यति। अपिच ज्ञानरूपस्य कार्यस्य उत्पत्तौ आदौ आत्मा मनसा संयुज्यते, ततः मनः इन्द्रियेण (चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियेण) संयुज्यते, ततश्च इन्द्रियम् अर्थेन संयुज्यते। तस्मात् परं कस्यापि पुरुषस्य ज्ञानम् उत्पद्यते। एष एव ज्ञानोत्पत्तेः क्रमः। यतः हि सुषुप्तिकाले अणुपरिमाणं मनः पूरितन्नाडीं प्रविशति। तेन सुषुप्तौ आत्मा मनसा तथा मनः इन्द्रियेण सह न संयुज्यते। तस्माच्च सुषुप्तौ ज्ञानं न उत्पद्यते। मनसः अष्टौ सामान्यगुणाः वर्तन्ते। ते च संख्या परिमाणं पृथक्त्वं संयोगः विभागः परत्वम् अपरत्वं संस्कारश्चेति।

पाठगतप्रश्नाः

२१. वैशेषिकदर्शने कति पदार्थाः स्वीकृताः।
२२. वैशेषिकदर्शनस्य सप्तपदार्थाः के।
२३. द्रव्यलक्षणं किम्।
२४. भावकार्यमात्रस्य समवायिकारणं किम्।

२५. द्रव्याणि कति। तेषां नामानि लेख्यानि।
 २६. पृथिव्याः विशेषः गुणः कः।
 २७. पाकशब्दस्य अर्थः कः।
 २८. पृथिव्याः सामान्यगुणाः कति।
 २९. अप्सु कीदृशः स्पर्शः विद्यमानः।
 ३०. तेजसि कीदृशः स्पर्शः विद्यमानः।
 ३१. तेजः कतिविधम्।
 ३२. आकरजतेजसः उदाहरणं देयम्।
 ३३. तैजसम् इन्द्रियं किम्।
 ३४. वायोः लक्षणं किम्।
 ३५. प्राणाख्यः वायुः कः।
 ३६. उपाधिभेदात् वायुः कतिविधः।
 ३७. नित्यः वायुः कः।
 ३८. आकाशस्य विशेषगुणः कः।
 ३९. आकाशस्य वैशिष्ट्यं किम्।
 ४०. आकाशस्य सिद्धिः कथं भवति।
 ४१. जगताम् आधारः कः।
 ४२. कालस्य सामान्यगुणाः के।
 ४३. कालः कार्यमात्रस्य कीदृशं कारणं भवति।
 ४४. दिशः परिमाणं किम्।
 ४५. आत्मनः लक्षणं किम्।
 ४६. आत्मा कतिविधः।
 ४७. नित्यं ज्ञानं जीवात्मनः गुणः उत परमात्मनः।
 ४८. जीवात्मनः विशेषाः गुणाः के।
 ४९. मनसः लक्षणं किम्।
 ५०. मनसः परिमाणं किदृशम्।
 ५१. सुषुप्तिकाले मनः कुत्र प्रविशति।

११.८) गुणः

‘द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवान् गुणः’ । यः न द्रव्यं न वा कर्म किन्तु सामान्यवान् स पदार्थः गुणः। गुणत्वजातिमान् वा गुणः। वस्तुतः सामान्यं केवलं द्रव्यगुणकर्मवृत्ति। अतः यः सामान्यवान्

पदार्थः द्रव्यकर्मभ्यां भिन्नः स गुणः भवति। स च गुणः द्रव्याश्रितः असमवायिकारणस्वरूपः। वैशेषिकमते साकल्येण गुणाः चतुर्विंशतिप्रकाराः। ते च — रूपं रसः गन्धः स्पर्शः संख्या परिमाणं पृथक्त्वं संयोगः विभागः परत्वम् अपरत्वं गुरुत्वं द्रवत्वं स्नेहः शब्दः बुद्धिः सुखं दुःखम् इच्छा द्वेषः प्रयत्नः धर्मः अधर्मः संस्कारश्चेति।

११.८.१) रूपम्

चक्षुमात्रग्राह्यः विशेषगुणः रूपम्। तद्विद्वि शुक्ल-नील-पीत-रक्त-हरित-कपिश-चित्र-भेदेन सप्तविधम्। रूपं पृथिव्यादिपदार्थत्रयवृत्तिः। पृथिव्यां पाकजं रूपं अप्सु तेजसि च अपाकजम्।

११.८.२) रसः

रसनेन्द्रियग्राह्यः विशेषगुणः रसः। रसः षड्विधः— मधुरः अम्लः लवणः कटुः कषायः तिक्तः चेति। स पृथिवीजलवृत्तिः। पृथिव्यां पाकजाः षट् रसाः। जले अपाकजः मधुरः एव रसः विद्यते। गुडशर्करादिरसः मधुरः। चिन्नादिरसः अम्लः। मरीचमर्चिकाशुण्ठ्यादिरसः कटुः। सैन्धवादिलवणरसः लवणः। जम्बूहरीतक्यादिरसः कषायः। निम्ब-कारवेल्लादिरसः तिक्तः।

११.८.३) गन्धः

घ्राणग्राह्यः विशेषगुणः गन्धः। स द्विविधः सुरभिः असुरभिश्च। गन्धः पृथिवीमात्रवृत्तिः। जलादिषु यो गन्धानुभवः भवति स पृथिव्याः एव, न तु जलादीनाम्।

११.८.४) स्पर्शः

त्वगिन्द्रियग्राह्यः विशेषगुणः स्पर्शः। स च त्रिविधः शीतः उष्णः अनुष्णाशीतश्चेति। स्पर्शः पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तिः। शीतस्पर्शः अप्सु, उष्णस्पर्शः तेजसि, अनुष्णाशीतस्पर्शः पृथिव्यां वायौ च।

११.८.५) संख्या

'एकत्वादिव्यवहारहेतुः सामान्यगुणः'। एकः द्वौ इत्यादीनां संख्यावाचकशब्दानां प्रयोगस्य हेतुः संख्या। सर्वेष्वपि द्रव्येषु तिष्ठति, अतः संख्या सामान्यगुणः। संख्या नित्यगता नित्या, अनित्यगता अनित्या। अर्थात् आकाशम् कालः इत्यादीनां नित्यद्रव्याणां संख्या नित्या, अनित्यानां घटादीनां संख्या च अनित्या। सा एकत्वादिपरार्थपर्यन्ता। द्वित्वादिकं सर्वत्र अनित्यमेव।

११.८.६) परिमाणम्

मानव्यवहारस्य असाधारणं कारणं परिमाणम्। परिमाणं नवद्रव्यवृत्तिः सामान्यगुणः। तत् चतुर्विधम् — अणुत्वं, महत्त्वं, ह्रस्वत्वं, दीर्घत्वञ्चेति। पृथिव्यादेः परिमाणानां मनसः च अनुत्वपरिमाणम्। महत्त्वपरिमाणञ्च द्विविधम् मध्यममहत्त्वं परममहत्त्वं च। अनित्यद्रव्याणां मध्यममहत्त्वं परिमाणम्, आकाशं

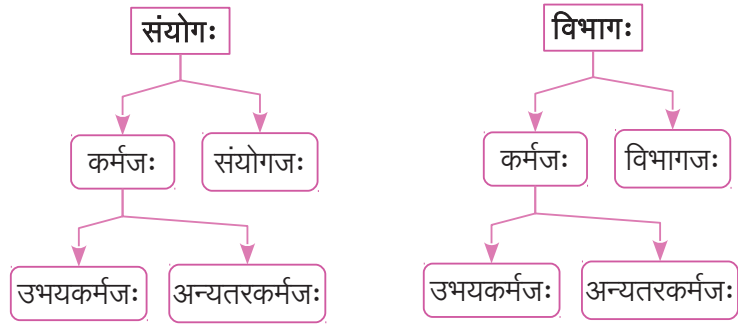
कालः दिक् आत्मा चेति नित्यद्रव्याणां परममहत्त्वं परिमाणम्। ह्रस्वत्वपरिमाणविशिष्टं ह्रस्वम् दीर्घत्वपरिमाणविशिष्टञ्च दीर्घम्।

११.८.७) पृथक्त्वम्

‘इदमस्मात् पृथक्’ इत्यादौ पृथक् इति शब्दस्य प्रयोगस्य असाधारणं कारणं पृथक्त्वम्। एतत् सर्वद्रव्यवृत्तिः। अयं सामान्यगुणः।

११.८.८) संयोगः

‘संयुक्तव्यवहारहेतुः संयोगः’। ‘इमौ संयुक्तौ’ इत्यादौ संयुक्तशब्दस्य प्रयोगस्य यः हेतुः स संयोगः। संयोगः द्विविधः कर्मजः संयोगजश्च। कर्मजोऽपि द्वेधा- अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजश्चेति। क्रियया हस्तपुस्तकयोः संयोगः अन्यतरकर्मजः। तेन संयोगेन जातः कायपुस्तकयोः संयोगः संयोगजः। कर्ममर्दनकाले उभयोः करयोः क्रियया करद्वयसंयोगः उभयकर्मजः। युध्यमानयोः मेषयोः संयोगः उभयकर्मजः। स च संयोगः सर्वद्रव्यवृत्तिः सामान्यगुणः। संयोगः यस्मिन्नधिकरणे वर्तते तस्मिन्नधिकरणे तस्य अत्यन्ताभावः अपि वर्तते। अतः संयोगः अव्याप्यवृत्तिः इति कथ्यते।

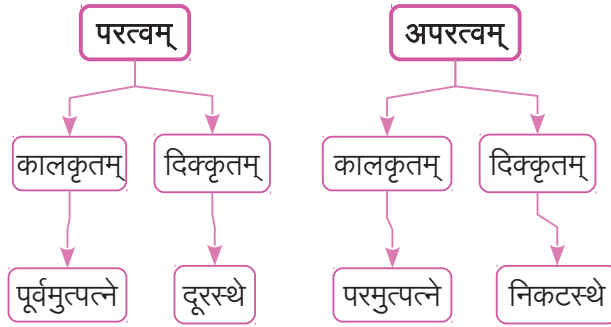
११.८.९) विभागः

विभक्तव्यवहारहेतुः विभागः। इमौ विभक्तौ इति उपलब्धेः असाधारणं कारणं विभागः। स च संयोगनाशकः सर्वद्रव्यवृत्तिः सामान्यगुणः। विभागः द्वेधा- कर्मजः विभागजश्च। कर्मजोऽपि द्वेधा - अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजश्चेति। हस्तक्रियया हस्तपुस्तकविभागः अन्यतरकर्मजः, तेन च कायपुस्तकविभागः विभागजः। स्वक्रिययोः मल्लयोः विभागश्च उभयकर्मजः विभागः।

११.८.१०) परत्वम्

११.८.११) अपरत्वम्

परम् अपरञ्चेति शब्दयोः व्यवहारस्य असाधारणं कारणं परत्वम् अपरत्वञ्च। एतत् गुणद्वयं पृथिव्यादिचतुष्टये मनसि च विद्यते। परत्वापरत्वे द्विविधे दिक्कृते कालकृते च। दूरस्थे दिक्कृतं ज्येष्ठे च कालकृतं परत्वं भवति। समीपस्थे दिक्कृतं कनिष्ठे कालकृतम् अपरत्वं च तिष्ठति। कालकृते परत्वापरत्वे जन्ये एव वर्तेते। दिक्कृते परत्वापरत्वे मूर्ते एव वर्तेते।

११.८.१२) गुरुत्वम्

पृथिव्यादेः आद्यपतनस्य असमवायि कारणं गुरुत्वम्। तद्धि पृथिवीजलवृत्तिः गुणः।

११.८.१३) द्रवत्वम्

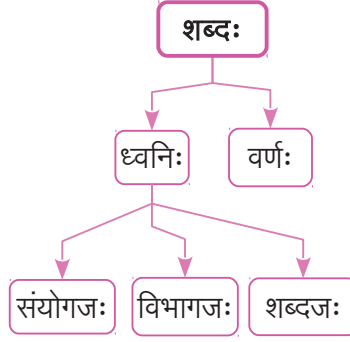
पृथिव्यादेः आद्यस्यन्दनस्य असमवायिकारणं द्रवत्वम्। तद्धि पृथिव्यप्तेजोवृत्तिः गुणः। द्रवत्वं द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकञ्च। जले सांसिद्धिकं द्रवत्वम्, पृथिव्यां तेजसि च नैमित्तिकम्।

११.८.१४) स्नेहः

“चूर्णादिपिण्डीभावहेतुः गुणः स्नेहः”। येन गुणेन चूर्णं पिण्डीभवति स स्नेहः। स च जलमात्रवृत्तिः।

११.८.१५) शब्दः

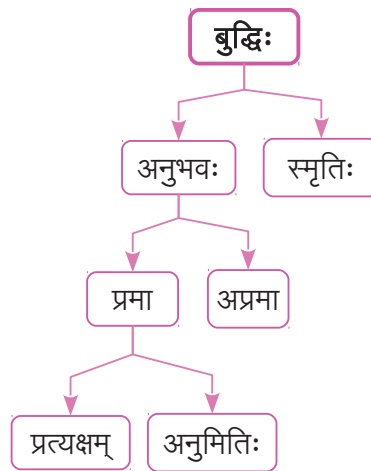
‘श्रोत्रग्राह्यः गुणः शब्दः’। स च आकाशस्य विशेषगुणः। शब्दः द्विविधः ध्वन्यात्मकः वर्णात्मकश्च। आद्यः भेर्यादौ, द्वितीयः संस्कृतभाषादिस्वरूपः। उत्पत्तिभेदेन च ध्वन्यात्मकः शब्दः त्रिविधः संयोगजः विभागजः शब्दजश्चेति। भेरीदण्डसंयोगेन जातः शब्दः संयोगजः। अङ्गुलितन्त्रीविभागेन जातः विभागजः। वंशे पाट्यमाने जायमानः शब्दः विभागजः। भेर्यादिदेशम् आरभ्य श्रोत्रपर्यन्तं द्वितीयादिशब्दाः शब्दजाः। वैशेषिकमते शब्दः अनित्यः। एकः उत्पन्नः शब्दः अपरं शब्दम् उत्पाद्य विनश्यति। भेरीदेशे जातः शब्दः वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्बकोरकन्यायेन वा शब्दान्तरम् जनयति। स च

शब्दः शब्दान्तरम् इति क्रमेण श्रोत्रदेशे जातः अन्त्यः शब्दः श्रोत्रेण गृह्यते। तेन च शब्दस्य प्रत्यक्षं भवति। कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रम्।

११.८.१६) बुद्धिः

सर्वेषां शब्दानां प्रयोगः येन कारणेन भवति तत् कारणं बुद्धिः ज्ञानम्। येन वस्तुनः अर्थप्रकाशः भवति सा बुद्धिः इति। एषा बुद्धिः हि आत्मनः विशेषगुणः। बुद्ध्यादयः संस्कारान्ताः आत्मनः विशेषाः गुणाः। बुद्धिः जीवात्मनः अनित्या तथा परमात्मनः नित्या। बुद्धिः द्विविधा - स्मृतिः अनुभवश्च। बाह्येन्द्रियेण अजन्या भावनाख्यसंस्कारात् जाता बुद्धिः सा स्मृतिः। स्मृतिभिन्ना बुद्धिः अनुभवः। यथार्थायथार्थभेदेन स अनुभवः अपि द्विविधः। तद्वति तत्प्रकारकः अनुभवः यथार्थः। अर्थात् यस्य यः प्रकारः अस्ति तस्मिन् स एव प्रकारः गृहीतः चेत् तज्ज्ञानं यथार्थम्। यथा घटस्य घटत्वं प्रकारः। तस्मिन् घटे घटत्वं प्रकारत्वेन गृहीतं चेत् स यथार्थः अनुभवः। तदभाववति तत्प्रकारकः अनुभवः अयथार्थः। अर्थात् यस्य यः प्रकारः नास्ति तस्मिन् स एव प्रकारः गृहीतः चेत् तज्ज्ञानम् अयथार्थम्। यथा रज्जौ सर्पत्वं नैव भवति। परन्तु रज्जौ सर्पत्वं प्रकारत्वेन गृहीतं चेद् स च अनुभवः अयथार्थः भवति। यथार्थः अनुभवः एव 'प्रमा' इत्युच्यते। अयथार्थानुभवः अप्रमा इत्याख्यायते। वैशेषिकदर्शने प्रत्यक्षम् अनुमितिश्चेति प्रमाद्वयं स्वीकृतम्। अत्र उपमित्यादीनां पृथक् प्रमात्वं न स्वीकृतम्, अनुमितिप्रमायामेव अन्तर्गत्वात्।

११.८.१७) सुखम्

प्रीतिः सुखम्। सर्वेषां जीवात्मनाम् अनुकूलत्वेन वेदनीयम्। तच्च जीवात्मनः विशेषः गुणः। या इच्छा इतरेच्छायाः अधीना नास्ति तस्याः विषयः सुखं भवति। मिष्टान्नम् इच्छति चेत् क्रयणाय धनमिच्छति। अत्र मिष्टान्नेच्छाधीना धनेच्छा।

११.८.१८) दुःखम्

पीडा दुःखम्। सर्वेषां जीवात्मनां प्रतिकूलत्वेन वेदनीयम्। एतदपि जीवात्मनां विशेषगुणः। यो द्वेषः इतरद्वेषस्य अधीनः नास्ति, तस्य विषयः दुःखम् भवति।

११.८.१९) इच्छा

इच्छा कामः। सा जीवात्मनां तथा परमात्मानः विशेषगुणः। जीवस्य अनित्या ईशस्य नित्या।

११.८.२०) द्वेषः

क्रोधः द्वेषः। स च जीवात्मनां विशेषगुणः।

११.८.२१) प्रयत्नः

प्रयत्नः कृतिः। स आत्मनः विशेषगुणः। प्रयत्नस्य त्रयः प्रकाराः - प्रवृत्तिः निवृत्तिः जीवनयोनिश्चेति। बुद्ध्यादयः प्रयत्नान्ताः षट् गुणाः मानसप्रत्यक्षाः।

११.८.२२) धर्मः

११.८.२३) अधर्मः

सुखदुःखयोः असाधारणकारणे यथाक्रमं धर्मः अधर्मश्च। सुखहेतुः धर्मः, दुःखहेतुश्च अधर्मः। वेदतदनुकूलशास्त्रविहितकर्मजन्यः धर्मः, वेदादिनिषिद्धकर्मजन्यश्च अधर्मः। धर्माधर्मौ अनुमानगम्यौ (आगमगम्यौ वा) न तु प्रत्यक्षौ। यः भोगार्थं शरीरादिजनकः आत्मविशेषगुणः स धर्मः अधर्मश्चेति।

११.८.२४) संस्कारः

संस्कारव्यवहारासाधारणं कारणं संस्कारः। येन कारणेन 'संस्कारः' इति शब्दस्य प्रयोगः भवति तत् कारणं संस्कारः इति गुणः। स त्रिविधः वेगः भावना स्थितिस्थापकश्च।

वेगः - वेगः क्रियाहेतुः पृथिव्यादिचतुष्टये तथा मनसि विद्यते। अर्थात् मूर्तद्रव्यवृत्तिः।

भावना - अपेक्षाबुद्ध्या यदा अनुभवो भवति सः अनुभवः आत्मनि संस्कारं जनयति। स संस्कारः भावना इति कथ्यते। इयमेव भावना अस्ति चेत् स्मृतिः भवति नान्यथा। भावनाख्यः संस्कारः अनुभवजन्यः स्मृतिहेतुः आत्ममात्रवृत्तिः। अनुभवजन्यः यः भावनाख्यः संस्कारः सः उद्बोधकसहकारेण उद्बुद्धः सन् स्मृतिं जनयति। सहकारिणस्तु संस्कारस्य सदृशदर्शनादयः। तथा हि पूर्वं देवदत्तेन सह

साक्षात्कारः जातः। अयं देवदत्तविषयकः अनुभवः। अयम् अनुभवः अपेक्षाबुद्धिवशात् आत्मनि संस्कारं जनयति। ततः परं जातु देवदत्तसदृशस्य कस्यचित् पुरुषस्य दर्शनात् देवदत्तविषयिणी स्मृतिः जायते। देवदत्तसदृशपुरुषस्य दर्शनम् अत्र उद्बोधकम्।

स्थितिस्थापकः- अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थापादकः स्थितिस्थापकः। स च कटादिपृथिवीवृत्तिः। वृक्षशाखादि आकृष्य मुक्तं क्रियते चेत् तत् पुनः पूर्वावस्थां प्रतिगच्छति स्थितिस्थापकगुणवशात्।

पाठगतप्रश्नाः

५२. गुणलक्षणं किम्।
५३. वैशेषिकमते गुणाः कतिविधाः।
५४. रसः कतिविधः।
५५. स्पर्शः कतिविधः।
५६. गन्धः केन इन्द्रियेण गृह्यते।
५७. परिमाणं कतिविधम्।
५८. संयोगः कतिविधः।
५९. उभयकर्मजस्य विभागस्य एकम् उदाहरणं देयम्।
६०. द्रवत्वं कतिविधम्।
६१. स्नेहः कस्य द्रव्यस्य गुणः।
६२. शब्दः केन न्यायेन शब्दान्तरम् आरभते।
६३. बुद्धिः कतिविधा।
६४. स्मृतिः का।
६५. अनुभवः कतिविधः।
६६. वैशेषिकदर्शने प्रमा कतिविधा।
६७. अनुभवः कः।
६८. प्रयत्नः कतिविधः।
६९. संस्कारः कतिविधः।
७०. वेगाख्यः संस्कारः कुत्र तिष्ठति।

११.९) कर्माणि

संयोगभिन्नत्वे सति संयोगासमवायिकारणं कर्म। संयोगभिन्नं संयोगस्य असमवायिकारणं कर्म कर्मत्वजातिमत् वा कर्म। कर्म द्रव्यमात्रवृत्ति। तत् पञ्चविधम् – उत्क्षेपणम् अपक्षेपणम् आकुञ्चनं प्रसारणं गमनञ्चेति। अत्र एतत्पञ्चविधं कर्म, तदेव क्रिया, न तु कर्तुरीप्सिततमं कर्म। न वा वेदान्तोक्तं नित्यनैमित्तिकादि कर्म।

१. उत्क्षेपणम् – द्रव्यस्य ऊर्ध्वदेशेन संयोगस्य कारणं यत् कर्म तत् उत्क्षेपणम्।
२. अपक्षेपणम् – द्रव्यस्य अधोदेशेन संयोगस्य कारणं यत् कर्म तत् अपक्षेपणम्।
३. आकुञ्चनम् – द्रव्यस्य सन्निकृष्टसंयोगस्य कारणं यत् कर्म तत् आकुञ्चनम्।
४. प्रसारणम् – द्रव्यस्य विप्रकृष्टसंयोगस्य कारणं यत् कर्म तत् प्रसारणम्।
५. गमनम् – पूर्वोक्तम् उत्क्षेपणादिकं नियतदिग्-देशसंयोगजनकं कर्म। गमनन्तु अनियतदिग्-देशसंयोगजनकं कर्म। अर्थात् उत्क्षेपणादिकं कर्म नियमेन नियतासु ऊर्ध्वादिषु दिक्षु स्थितेन देशेन सह द्रव्यस्य संयोगे हेतुः भवति। किन्तु गमने तादृशः नियमः नास्ति। गमनम् अनिर्दिष्टायां दिशि स्थितेन देशेन सह द्रव्यस्य संयोगे हेतुः भवति। अतः भ्रमणादिकम् अन्यत् सर्वं कर्म गमनम्।

११.१०) सामान्यम्

‘नित्यम् एकम् अनेकानुगतं सामान्यम्’। ‘अयं गौः’ ‘अयं गौः’ इति अनुगतप्रत्ययस्य कारणं गोत्वादिधर्मः सामान्यमिति उच्यते। सामान्यं छिन्नासु अपि अच्छिन्नम्। अतः तत् नित्यमिति उच्यते। तच्च भिन्नासु अपि व्यक्तिषु अभिन्नम् एकम्। एकाधिकेषु युगपत् वर्तते तद् अनेकानुगतम्। अनेकसमवेतमित्यर्थः। तच्च सामान्यं स्वाश्रये समवायेन सम्बन्धेन वर्तते। सामान्यं परापरभेदात् द्विविधम्। ययोः सामान्ययोः क्वचिदपि सामानाधिक्यं भवति तयोरेव परापरविचारः प्रसरति। परम् अधिकदेशवृत्ति यथा सत्ता। अपरं न्यूनदेशवृत्ति यथा द्रव्यत्वादि। अधिकसंख्याकेषु वर्तमानम् अधिकदेशवृत्ति। केचिच्च परापरमिति तृतीयप्रकारं सामान्यं कथयन्ति। यथा द्रव्यत्वादि पृथिवीत्वादेः अधिकदेशवृत्ति, सत्तायाः न्यूनदेशवृत्ति च। अतः एकतः परम् अपरतः अपरम् इति। सामान्ये सामान्यं न तिष्ठति, अनवस्थाप्रसङ्गात्। सामान्यमेव जातिः इत्यपि आख्यायते। द्रव्यगुणकर्माणि त्रीणि व्यक्तिरित्याख्यायते। जातिः व्यक्तौ समवायेन वर्तते।

११.१०.१) जातिबाधकाः

बाधकस्य अनुपस्थितौ सति अनुगतः धर्मः जातिः भवति। यत्र तु बाधकः विद्यमानः तत्र अनुगतः धर्मः उपाधिः स्यात्। यथा अभावत्वम्। तथा हि जातिबाधकाः षट्- व्यक्तेरभेदः तुल्यत्वं सङ्करः अनवस्था रूपहानिः असम्बन्धश्च। तथाच कारिका-

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोथानवस्थितिः।

रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंग्रहः॥ (किरणावली, उदयनाचार्यः)

११.११) विशेषाः

“नित्यद्रव्यवृत्तयः व्यावर्तकाः विशेषाः”। व्यावर्तकाः भेदकाः विशेषाः। सावयवद्रव्येभ्यः सावयवद्रव्याणि अवयवादिभेदेन भिद्यन्ते। यथा घटः घटान्तराद् भिद्यते तदवयवकपालभेदात्। किन्तु निरवयवेभ्यः नित्येभ्यः द्रव्येभ्यः निरवयवं नित्यं द्रव्यं कथं भिद्यते। तत्रोच्यते विशेषपदार्थभेदेन निरवयवं नित्यं द्रव्यं नित्यद्रव्यान्तराद् भिद्यते। विशेषाः नित्यद्रव्यवृत्तयः। पृथिव्यादिद्रव्यचतुष्टयस्य परमाणवः नित्याः। आकाशादिपञ्चकञ्च नित्यम्। अतः पृथिव्यादीनां परमाणुषु आकाशादिपञ्चद्रव्येषु विशेषाः वर्तन्ते। तेन च विशेषाः अनन्ताः। स च विशेषपदार्थः भेदबुद्धिमात्रहेतुः वैशेषिकदर्शनस्य विशेषः। प्रलयकाले पार्थिवाः जलीयाः तैजसाः वायवीयाः परमाणवः पृथिवीत्वादिभेदेन भिद्यन्ते। किन्तु समानजातीयानां पार्थिवादिपरमाणूनां परस्परदाद् भेदकः न कश्चित् धर्मः तिष्ठति। तस्मात् तद्भेदज्ञानार्थं पार्थिवादिपरमाणुषु व्यावर्तकधर्मः विशेषः स्वीक्रियते। शब्दसमवायिकारणतावच्छेदकतया च आकाशे विशेषः स्वीक्रियते। एवञ्च प्रलयकाले गुणानां लोपे दिक्कालयोः भेदज्ञानार्थं तयोरपि विशेषः स्वीकृतः। मुक्तावस्थायाम् आत्मनां भेदज्ञानार्थञ्च आत्मस्वपि विशेषपदार्थः अङ्गीकृतः।

११.१२) समवायः

नित्यसम्बन्धः समवायः। यः सम्बन्धः नित्यः स समवायः। स च सम्बन्धः अयुतसिद्धयोः पदार्थयोः विद्यते। यौ मिश्रितौ चेत् सिद्धौ तौ अयुतसिद्धौ। यथा तन्तुपटौ मिलितौ चेत् द्वौ अपि सिद्धौ। यदि न मिलितौ तर्हि तन्तुः सिद्धः, पटस्तु ध्वंसते इति। तदुक्तं “ययोः द्वयोः मध्ये एकम् अविनश्यद् अपराश्रितम् एव अवतिष्ठते तौ अयुतसिद्धौ” इति। अमिश्रणार्थकस्य युधातोः क्तप्रत्यये निष्पन्नः युतशब्दः असम्बद्धस्य वाचकः। युतसिद्धः, असम्बद्धः अपि सिद्धः। असम्बद्धसिद्धः यः न भवति स अयुतसिद्धः। अयुतसिद्धौ च अवयवावयविनौ, गुणगुणिनौ, क्रियाक्रियावन्तौ, जातिव्यक्ती विशेषनित्यद्रव्ये चेते पञ्च। अतः एतयोः अयुतसिद्धयोः सम्बन्धः समवायः। एतेन च समवायस्य आश्रयः ज्ञायते। समवायः एकः अपि उपाधिभेदात् अनेकप्रकारः। यः समवायेन विद्यते स समवेतः कथ्यते। यस्मिन् समवायेन विद्यते स समवायी उदीर्यते।

११.१३) संयोगसमवाययोः भेदः

क्र.	संयोगः	समवायः
१.	संयोगः युतसिद्धयोरेव भवति।	समवायः अयुतसिद्धयोरेव भवति
२.	संयोगः गुणविशेषः	समवायः पदार्थविशेषः, न गुणः
३.	संयोगः अनित्यः बहुप्रकारश्च	समवायः नित्यः एकश्च
४.	संयोगः सर्वदा वृत्तिनियामकः न भवति।	समवायः सर्वदा वृत्तिनियामकः भवति।

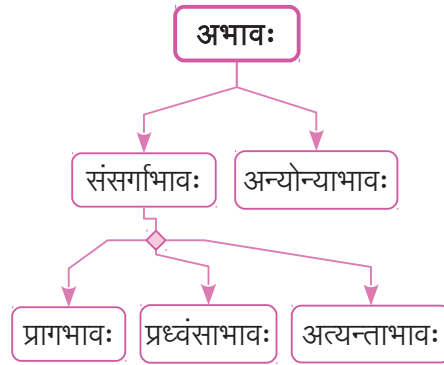
	संयोगस्य सम्बन्धिद्वयं सर्वदा आधाराधेयरूपेण न प्रतीयते।	समवायस्य सम्बन्धिद्वयं सर्वदा आधाराधेयरूपेण प्रतीयते।
५.	संयोगः सर्वदा द्रव्ययोर्मध्ये भवति।	समवायः सर्वदा द्रव्ययोः मध्ये न भवति। यथा द्रव्यगुणयोः घटघटरूपयोः सम्बन्धः।
६.	एकं द्रव्यम् एकाधिकेषु द्रव्येषु एककालं संयोगेन भवितुमर्हति। अत्र प्रतिद्रव्यं संयोगः भिन्नः भवति।	समवायस्य एकं प्रतियोगि एकाधिकेषु अनुयोगिषु एककालं समवायेन भवितुमर्हति। अत्र एकस्य बहुभिः सह समवायः एक एव।
७.	संयोगः अव्याप्यवृत्तिः	समवायः व्याप्यवृत्तिः

११.१४) अभावः

वैशेषिकदर्शने पदार्थः द्विविधः भावपदार्थः अभावपदार्थश्च। भावाः द्रव्यादयः षट्। अभावः तावत् 'घटः नास्ति' 'पटः नास्ति' इत्यादिनिषेधज्ञानस्य विषयः। अभावस्य निर्दिष्टं किमपि लक्षणं नास्ति। अभावत्वमिति उपाधिः यस्मिन् वर्तते स अभावः, भावभिन्नः वा अभावः इति वक्तुं शक्यते। अभावः स्वरूपसम्बन्धेन तस्य अधिकरणे तिष्ठति। यस्य अभावः स प्रतियोगी कथ्यते। यथा 'भूतले घटाभावः अस्ति' इत्यत्र भूतले घटाभावः स्वरूपेण तिष्ठति। घटश्च घटाभावस्य प्रतियोगी।

अभावः द्विविधः संसर्गाभावः अन्योन्याभावश्च। संसर्गाभावश्च पुनः त्रिविधः – प्रागभावः ध्वंसाभावः अत्यन्ताभावश्च। अतः साकल्येन अभावाः चत्वारः।

१. **प्रागभावः** – 'अनादिः सान्तः प्रागभावः'। कार्यस्य उत्पत्तेः प्राक् यः अभावः विद्यते स प्रागभावः। यथा कस्यचित् घटस्य उत्पत्तेः पूर्वं तस्य घटस्य अभावः प्रागभावः। तस्य च अभावस्य उत्पत्तिः नास्ति किन्तु अन्तः अस्ति। घटोत्पत्तिपूर्वम् 'इह कपाले घटो भविष्यति' इति या प्रतीतिर्जायते तथा प्रतीत्या विषयीक्रियमाणः अभावः प्रागभावो भवति। अयं प्रतियोगिनः जनकः।

२. **ध्वंसाभावः** – “सादिः अनन्तः प्रध्वंसः”। कार्यस्य विनाशात् परं तस्य कार्यस्य यः अभावः तदधिकरणे प्रतीयते स ध्वंसाभावः। यथा दण्डेन घटस्य नाशात् परं तस्य घटस्य अभावः ध्वंसाभावः। ध्वंसाभावस्य उत्पत्तिः अस्ति किन्तु अन्तः नास्ति। अयमभावः 'घटो ध्वस्तः' इति प्रतीत्या विषयीक्रियते। अयमभावः प्रतियोगिजन्यः।
३. **अत्यन्ताभावः** – “त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकः अत्यन्त्याभावः”। यः अभावः त्रैकालिकः अर्थात् नित्यः सः अत्यन्ताभावः। अतीतं वर्तमानं भविष्यत् चेति कालत्रयम्। त्रिषु कालेषु विद्यमानः अभावः अत्यन्ताभावः। यथा 'वायौ रूपाभावः' इति। अपिच यत्र कुत्रापि भूतलादौ घटादेः अवर्तमानत्वदशायाम् 'इह भूतले घटो नास्ति' इत्याकारिका या प्रतीतिर्जायते तया प्रतीत्या विषयीक्रियमाणोऽभावः अत्यन्ताभावः कथ्यते।
४. **अन्योन्याभावः** – “तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकः अन्योन्याभावः”। तादात्म्यसम्बन्धेन पदार्थः नास्ति चेत् तस्य अभावस्य प्रतियोगिनि विद्यमाना प्रतियोगिता तादात्म्यसम्बन्धेन अवच्छिन्ना भवति। तादात्म्यसम्बन्धः अभेदसम्बन्धः। 'घटः पटः न भवति' इत्यत्र घटे पटः अभेदसम्बन्धेन नास्ति। अतः अयम् अन्योन्याभावः। वस्तुतः कस्यापि पदार्थस्य यः निषेधः (अभावः) सः अन्योन्याभावः। अर्थात् अभावस्य प्रतियोगिता यदि तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना भवति तदा तादृशः अभावः अन्योन्याभावः उच्यते। 'घटः पटः न भवति' इत्यत्र घटे तादात्म्येन पटः निषिध्यते। तेन पटाभावीया प्रतियोगिता तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना भवति। अतः अयम् अन्योन्याभावः। एष अन्योन्याभावः अपि नित्यः। सामान्यतः घटो न इति रूपेण प्रकट्यते। अन्योन्याभावः भेद इत्यपि समाख्यायते।

पाठगतप्रश्नाः

७१. कर्मलक्षणं किम्।
७२. कर्म कतिविधम्।
७३. गमनं कीदृशं कर्म।
७४. अपक्षेपणं किम्।
७५. प्रसारणं किम्।
७६. किं तावत् सामान्यलक्षणम्।
७७. सामान्यं केन सम्बन्धेन वर्तते।
७८. सामान्यं कतिविधम्।
७९. सत्ता कीदृशं सामान्यम्।
८०. सामान्ये कथं सामान्यं न स्वीक्रियते।
८१. जातिबाधकाः कतिविधाः।

८२. जातिबाधकानां नामानि लेख्यानि।
८३. आकाशत्वं कथं न जातिः।
८४. भूतत्वं कथं न जातिः।
८५. विशेषे विशेषत्वमिति जातिस्वीकारे कः दोषः।
८६. समवाये कथं समवायत्वं जातिः न स्वीक्रियते।
८७. विशेषपदार्थः कः।
८८. विशेषाः कुत्र तिष्ठन्ति।
८९. पार्थिवादिषु परमाणुषु कथं विशेषाः स्वीकृताः।
९०. आकाशे कथं विशेषः स्वीकृतः।
९१. आत्मसु कथं विशेषाः स्वीकृताः।
९२. समवायः कः।
९३. अयुतसिद्धशब्दस्य अर्थः कः।
९४. अयुतसिद्धौ पदार्थौ कौ।
९५. संसोगसमवाययोः भेदद्वयं लेख्यम्।
९६. प्रतियोगी कः।
९७. अभावः कतिविधः।
९८. प्रागभावः कः।
९९. ध्वंसाभावः कः।
१००. 'वायौ रूपाभावः' इत्यत्र कीदृशः अभावः।
१०१. 'घटः पटः न भवति' इत्यत्र कीदृशः अभावः।
१०२. अन्योन्याभावः कः।

११.१५) प्रमाणतत्त्वम्

वैशेषिकदर्शने प्रमाणं द्विविधम् – प्रत्यक्षम् अनुमानञ्च। वैशेषिकमते 'सर्वेषु पदार्थेषु सन्निकर्षाद् यत् ज्ञानम् उत्पद्यते तत् प्रत्यक्षम्' इति। अक्षम् अक्षं प्रतीत्य यत् ज्ञानं जायते तत् प्रत्यक्षं वा। अक्षाणि इन्द्रियाणि षट् चक्षुः घ्राणं रसनं त्वक् श्रोत्रं मनश्चेति। प्रत्यक्षप्रमाणञ्चात्र इन्द्रियम्। प्रत्यक्षं द्विविधं सर्वज्ञीयासर्वज्ञीयभेदेन। असर्वज्ञीयञ्च प्रत्यक्षं पुनः द्विविधम्- सविकल्पकं निर्विकल्पकञ्च।

लिङ्गदर्शनात् सञ्जायमानं ज्ञानं लैङ्गिकम्। तद्धि लैङ्गिकं ज्ञानम् अनुमितिः। व्याप्तिविशिष्टः पक्षधर्मः लिङ्गम्। लिङ्गं च अनुमापकम्। तदुक्तं भाष्ये –

यदनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते।

तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम्॥ इति।

अत्र 'यद्' पदेन हेतुः लिङ्गं वा बोध्यम्, तत्पदेन च साध्यम्। वैशेषिकमते लिङ्गदर्शनं हि अनुमानप्रमाणम्। तच्च अनुमानं द्विविधम् दृष्टं सामान्यतोदृष्टञ्च। प्रसिद्धसाध्ययोः अत्यन्तजात्यभेदे दृष्टम् अनुमानम्। यथा गवि सास्नामात्रम् उपलभ्य देशान्तरे सास्नामात्रदर्शनात् गवि प्रतिपत्तिः। प्रसिद्धसाध्ययोः अत्यन्तजातिभेदे सामान्यतोदृष्टम् अनुमानम्। यथा कर्षकवणिग्राजपुरुषाणां प्रवृत्तेः फलवत्त्वम् उपलभ्य दृष्टं प्रयोजनम् अनुद्दिश्य प्रवर्तमानानां वर्णश्रमिणामपि फलानुमानम्।

अस्मिन् मते शब्दस्य तथा उपमानस्य पृथक् प्रामाण्यं नास्ति तयोः अनुमाने एव अन्तर्भावसम्भवात्। उक्तञ्च भाषापरिच्छेदे –

शब्दोपमानयोर्नैव पृथक् प्रामाण्यमिष्यते।

अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम्॥ इति।

११.१६) परमाणुवादः (भूतचतुष्टयस्य उत्पत्तिनाशक्रमः)

वैशेषिकमते पृथिवी आपः तेजः वायुश्चेति चतुर्णां द्रव्याणां परमाणवः नित्याः। तैः परमाणुभिः कार्यरूपाः स्थूलाः पृथिव्यादयः उत्पद्यन्ते। सृष्टेः प्राक् तेषां परमाणवः निष्क्रियाः तिष्ठन्ति। ते चातीन्द्रियाः नित्याः अणुपरिमाणयुक्ताः। ईश्वरस्य ज्ञानात् इच्छा, इच्छातः प्रयत्नः, प्रयत्नात् निष्क्रियेषु परमाणुषु क्रिया जायते। ततश्च परमाणुद्वयस्य संयोगे अनित्यं कार्यरूपम् अणुपरिमाणं द्रव्यणुकम् उत्पद्यते। द्रव्यणुकत्रयसंयोगे त्र्यणुकम्, चतुर्भिः त्र्यणुकैश्च चतुरणुकं भवति। एवं क्रमेण च स्थूलात् स्थूलतरं पृथिव्यादिकम् उत्पद्यते। तेन च महती पृथिवी महत्यः आपः महत् तेजः महान् वायुश्च जायते। त्र्यणुकादिकं सर्वं महत्परिमाणयुक्तम्। पुनश्च ईश्वरेच्छावशात् परमाणुषु क्रिया जायते। तथा क्रियया च परमाणुद्वयसंयोगनाशात् द्रव्यणुकनाशः भवति। तेन च त्र्यणुकादिनाशक्रमेण महापृथिव्यादीनां नाशः भवति। प्राचीनमते असमवायिकारणनाशात् (परमाणुद्वयसंयोगनाशात्) द्रव्यणुकनाशः तथा समवायिकारणनाशात् (द्रव्यणुकद्वयनाशात्) च त्र्यणुकनाशः भवतः। नवीनमते तु सर्वत्र एव असमवायिकारणस्य नाशात् द्रव्यणुकादिकार्याणां नाशः इति।

१. अतीन्द्रियाः नित्याः निष्क्रियाः परमाणवः
२. ईश्वरेच्छया परमाणुषु क्रिया
३. परमाणुद्वयस्य संयोगात् कार्यरूपस्य अनित्यस्य द्रव्यणुकस्य उत्पत्तिः
४. द्रव्यणुकत्रयस्य संयोगात् त्र्यणुकोत्पत्तिः
५. त्र्यणुकचतुष्टयस्य संयोगात् चतुरणुकोत्पत्तिः
६. एवंक्रमेण महापृथिव्यादीनाम् उत्पत्तिः

पाठगतप्रश्नाः

१०३. वैशेषिकमते प्रमाणं कतिविधम्।
१०४. वैशेषिकमते प्रत्यक्षलक्षणं किम्।
१०५. इन्द्रियाणि कानि।
१०६. लैङ्गिकं ज्ञानं किम्।
१०७. वैशेषिकमते अनुमानप्रमाणं किम्।
१०८. वैशेषिकमते शब्दस्य उपमानस्य च कुत्र अन्तर्भावः।
१०९. सृष्टेः प्राक् निष्क्रियेषु परमाणुषु कथं क्रिया जायते।
११०. द्रव्यणुकं किम्।
१११. त्र्यणुकस्य परिमाणं किम्।
११२. एकस्मिन् चतुरणुके कति परमाणवः तिष्ठन्ति।
११३. द्रव्यणुकनाशः कथं भवति।

पाठसारः

कणादप्रणीतं वैशेषिकसूत्रं वैशेषिकदर्शनस्य प्रामाणिकः ग्रन्थः। विशेषपदार्थस्य स्वीकारात् अस्य वैशेषिकमिति अभिधा। वैशेषिकमते पदार्थाः सप्त द्रव्यादयः। नवद्रव्येषु आत्मा अन्यतमः। स च आत्मा द्विविधः जीवात्मा परमात्मा च। परमात्मा सर्वज्ञः ईश्वरः। वैशेषिकदर्शने प्रमाणद्वयं स्वीकृतम्- प्रत्यक्षम् अनुमानञ्च। उपमानशब्दयोः ग्रहणमत्र अनुमाने एव। वैशेषिकदर्शनं न्यायदर्शनस्य समानतन्त्रम्। असत्कार्यवादः मोक्षस्वरूपम् इत्यादिषु सिद्धान्तेषु तयोः दर्शनयोः सादृश्यं दृश्यते। परमाणुवादः वैशेषिकसम्प्रदायस्य अन्यतमः विशेषः सिद्धान्तः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. वैशेषिकदर्शनं कथं न्यायस्य समानतन्त्रम्।
२. वैशेषिकदर्शनस्य तथा नामकरणे कस्य मुख्या भूमिका।
३. वैशेषिकदर्शनस्य सूत्रग्रन्थम् परिचाययत।
४. वैशेषिकमते पदार्थान् उद्दिशत।
५. वैशेषिकमते द्रव्यं परिचाययत।
६. वैशेषिकमते पृथिवीम् परिचाययत।

७. वैशेषिकमते अपः परिचाययत।
८. वैशेषिकमते तेजः परिचाययत।
९. वैशेषिकमते वायुं परिचाययत।
१०. वैशेषिकमते आकाशम् परिचाययत।
११. वैशेषिकमते दिशम् परिचाययत।
१२. वैशेषिकमते आत्मानं परिचाययत।
१३. वैशेषिकमते मनः परिचाययत।
१४. वैशेषिकमते पृथिवीम् परिचाययत।
१५. वैशेषिकमते परिमाणं परिचाययत।
१६. वैशेषिकमते संयोगो विशदनीयः।
१७. वैशेषिकमते शब्दं परिचाययत।
१८. वैशेषिकमते बुद्धिः प्रतिपाद्या।
१९. वैशेषिकमते संस्कारान् परिचाययत।
२०. वैशेषिकमते कर्माणि प्रतिपादयत।
२१. वैशेषिकमते सामान्यं विशदीकर्तव्यम्।
२२. विशेषान् अवलम्ब्य प्रबन्धं लिखत।
२३. वैशेषिकमते समवायस्य परिचयः देयः।
२४. संयोगसमवाययोः भेदः विशदनीयः।
२५. वैशेषिकमते अभावः प्रतिपादनीयः।
२६. वैशेषिकमते स्वीकृतानि प्रमाणानि परिचाययत।
२७. वैशेषिकमते सृष्टिप्रलयक्रमम् उपपादयत।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

१. वैशेषिकदर्शनस्य प्रवक्ता महर्षिः कणादः।
२. विशेषपदार्थः परमाणुवादश्च वैशेषिकदर्शनस्य विशेषत्वम्।
३. महर्षेः कणादस्य अपरं नामद्वयं कणभूक्, कणभक्षश्च इति।
४. वैशेषिकदर्शनं न्यायदर्शनस्य समानतन्त्रम्।
५. उभौ एव असत्कार्यवादिनौ इति न्यायवैशेषिकदर्शनयोः एकं सादृश्यम्।
६. न्यायदर्शने चत्वारि प्रमाणानि वैशेषिकदर्शने द्वे प्रमाणे इति न्यायवैशेषिकदर्शनयोः एकं वैशादृश्यम्।

७. अस्मिन् दर्शने विशेषपदार्थस्य स्वीकारात् वैशेषिकमिति आख्या भवति।
८. वैशेषिकसूत्रस्य उद्भवः जातः इशवीयपूर्वषष्ठशतके।
९. वैशेषिकसूत्रे दश अध्यायाः सन्ति।
१०. तत्त्वज्ञानेन मुक्तिः वैशेषिकशास्त्रस्य मूलम् उद्देश्यम्।
११. प्रशस्तपादेन रचितः ग्रन्थः पदार्थधर्मसंग्रहः।
१२. व्योमवती व्योमशिवाचार्यस्य रचना।
१३. किरणावली उदयनाचार्येण विरचिता।
१४. श्रीधरभट्टः न्यायकन्दलीं प्रणीतवान्।
१५. उपस्कारग्रन्थः शङ्करमिश्रेण विरचितः।
१६. पद्मनाभमिश्रः सेतुटीकायाः टीकाकारः।
१७. विश्वनाथाचार्येण रचितः ग्रन्थः भाषापरिच्छेदः।
१८. अन्नभट्टेन प्रणीतः ग्रन्थः तर्कसंग्रहः।
१९. बल्लभाचार्यस्य रचना न्यायलीलावती।
२०. केशवमिश्रः तर्कभाषाग्रन्थस्य प्रणेता।
२१. वैशेषिकदर्शने सप्त पदार्थाः स्वीकृताः।
२२. द्रव्यं गुणः कर्म सामान्यं विशेषः समवायः अभावश्चेति वैशेषिकदर्शनस्य सप्त पदार्थाः।
२३. 'क्रियागुणवत् समवायिकारणं द्रव्यम्' इति द्रव्यलक्षणम्।
२४. भावकार्यमात्रस्य समवायिकारणं द्रव्यम्।
२५. नव द्रव्याणि। तानि च पृथिवी, आपः, तेजः, वायुः, आकाशं, कालः, दिक्, आत्मा, मनश्चेति।
२६. पृथिव्याः विशेषः गुणः गन्धः।
२७. पाकशब्दस्य अर्थः तेजःसंयोगः।
२८. पृथिव्याः सामान्यगुणाः संख्यादयः दश।
२९. अप्सु शीतस्पर्शः विद्यमानः।
३०. तेजसि उष्णस्पर्शः विद्यमानः।
३१. तेजः चतुर्विधम्।
३२. आकरजतेजसः उदाहरणं- सुवर्णम्।
३३. चक्षुः तैजसम् इन्द्रियम्।
३४. अरूपस्पर्शवान् वायुः।
३५. शरीरान्तःसञ्चारी वायुः प्राणः।
३६. उपाधिभेदात् वायुः पञ्चविधः।
३७. परमाणुरूपः वायुः नित्यः।

३८. आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः।
 ३९. आकाशं नित्यम् एकं विभु च।
 ४०. शब्दस्य आश्रयत्वेन परिशेषानुमानात् आकाशस्य सिद्धिः भवति।
 ४१. कालः जगताम् आधारः।
 ४२. संख्या परिमाणं पृथक्त्वं संयोगः विभागश्च कालस्य सामान्यगुणाः।
 ४३. कालः कार्यमात्रस्य निमित्तकारणं भवति।
 ४४. दिक् विभुपरिमाणम्।
 ४५. ज्ञानाधिकरणम् आत्मा।
 ४६. आत्मा द्विविधः जीवात्मा परमात्मा च।
 ४७. नित्यं ज्ञानं परमात्मनः गुणः।
 ४८. बुद्धिः सुखं दुःखम् इच्छा द्वेषः प्रयत्नः धर्मः अधर्मः संस्कारश्च जीवात्मनः विशेषाः गुणाः।
 ४९. सुखाद्युपलब्धिसाधनम् इन्द्रियं मनः।
 ५०. मनः अणुपरिमाणम्।
 ५१. सुषुप्तिकाले मनः पूरितन्नाडीं प्रविशति।
 ५२. द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवान् गुणः।
 ५३. वैशेषिकमते चतुर्विंशतिः गुणाः।
 ५४. रसः षड्विधः। मधुरम् अम्लं लवणं कटुः कषायं तिक्तञ्च।
 ५५. स्पर्शः त्रिविधः। शीतः उष्णः अनुष्णाशीतश्च।
 ५६. गन्धः घ्राणेन्द्रियेण गृह्यते।
 ५७. परिमाणं चतुर्विधम् अणु महत् ह्रस्वं दीर्घञ्च।
 ५८. संयोगः त्रिविधः- अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजः संयोगजश्च।
 ५९. सक्रिययोः मल्लयोः विभागः उभयकर्मजस्य विभागस्य उदाहरणम्।
 ६०. द्रवत्वं द्विविधम् सांसिद्धिकं नैमित्तिकञ्च।
 ६१. स्नेहः जलस्य गुणः।
 ६२. शब्दः वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्बकोरकन्यायेन वा शब्दान्तरम् आरभते।
 ६३. बुद्धिः द्विविधा स्मृतिः अनुभवश्च।
 ६४. केवलात् भावनारख्यात् संस्कारात् जातं ज्ञानम् स्मृतिः।
 ६५. अनुभवः द्विविधः यथार्थः अयथार्थश्च।
 ६६. वैशेषिकदर्शने प्रमा द्विविधा प्रत्यक्षम् अनुमितिः च।
 ६७. स्मृतिभिन्नं ज्ञानम् अनुभवः।
 ६८. प्रयत्नः त्रिविधः- प्रवृत्तिः निवृत्तिः जीवनयोनिश्च।

६९. संस्कारः त्रिविधः- भावना, वेगः, स्थितिस्थापकश्च।
 ७०. पृथिव्यादिचतुष्टये तथा मनसि वेगाख्यः संस्कारः तिष्ठति।
 ७१. यत् संयोगभिन्नं किन्तु संयोगस्य असमवायिकारणं तत् कर्म कर्मत्वजातिमत् वा।
 ७२. कर्म पञ्चविधम्। उत्क्षेपणम्, अपक्षेपणम्, आकुञ्चनं, प्रसारणं, गमनञ्च।
 ७३. गमनम् अनियतदिग्देशजनकं कर्म। यथा भ्रमणादिकम्।
 ७४. द्रव्यस्य अधोदेशसंयोगस्य कारणम् अपक्षेपणम्।
 ७५. द्रव्यस्य विप्रकृष्टसंयोगस्य कारणं प्रसारणम्।
 ७६. नित्यम् एकम् अनेकानुगतं सामान्यम्।
 ७७. सामान्यं स्वाश्रयसमवायेन सम्बन्धेन वर्तते।
 ७८. सामान्यं द्विविधम्- परम् अपरञ्च।
 ७९. सत्ता परं सामान्यम्।
 ८०. अनवस्थादोषात् सामान्ये सामान्यं न स्वीक्रियते।
 ८१. जातिबाधकाः षड्विधाः।
 ८२. व्यक्ते अभेदः, तुल्यत्वं, संकरः, अनवस्था, रूपहानिः, असम्बन्धश्चेति जातिबाधकाः।
 ८३. स्वाश्रयस्य आकाशस्य अभिन्नत्वात् आकाशत्वं न जातिः।
 ८४. संकरः इति जातिबाधकस्य सत्त्वात् भूतत्वं न जातिः।
 ८५. विशेषे विशेषत्वमिति जातिस्वीकारे स्वतोव्यावर्तकत्वधर्मस्य हानिः स्यात्।
 ८६. असम्बन्धवशात् समवाये समवायत्वं जातिः न स्वीक्रियते।
 ८७. नित्यद्रव्यवृत्तयः व्यावर्तकाः विशेषाः।
 ८८. पृथिव्यादिचतुष्टयस्य परमाणुषु, नित्येषु आकाशादिपञ्चद्रव्येषु च विशेषाः तिष्ठन्ति।
 ८९. प्रलयकाले समानजातीयानां पार्थिवादीनां परमाणूनां भेदकत्वेन तत्र विशेषाः स्वीकृताः।
 ९०. शब्दस्य समवायिकारणतायाः अवच्छेदकतया आकाशे विशेषः स्वीकृतः।
 ९१. मूक्तावस्थायाम् आत्मनां भेदज्ञानार्थं आत्मसु विशेषाः स्वीकृताः।
 ९२. समवायः नित्यः सम्बन्धः, सः खलु अयुतसिद्धवृत्तिः।
 ९३. ययोः द्वयोः मध्ये एकम् अविनश्यद् अपराश्रितम् एव अवतिष्ठते तौ अयुतसिद्धौ।
 ९४. अवयवावयविनौ, गुणगुणिनौ, क्रियाक्रियावन्तौ, जातिव्यक्ती विशेषनित्यद्रव्ये च अयुतसिद्धौ पदार्थौ।
 ९५. संयोगः अनित्यः गुणविशेषः, समवायः नित्यः पदार्थविशेषः इति संसोगसमवाययोः भेदः।
 ९६. यस्य अभावः स प्रतियोगी। यथा घटाभावस्य घटः प्रतियोगी।
 ९७. अभावः द्विविधः संसर्गाभावः अन्योन्याभावश्च। संसर्गाभावश्च त्रिविधः प्रागभावः ध्वंसाभावः अत्यन्ताभावः इति।

१८. उत्पत्तेः प्राक् कार्यस्य यः अभावः विद्यते स प्रागभावः। तस्य उत्पत्तिः नास्ति किन्तु विनाशः अस्ति।
१९. कार्यस्य विनाशात् परं तस्य कार्यस्य यः अभावः तदधिकरणे विद्यते स ध्वंसाभावः। ध्वंसाभावस्य उत्पत्तिः अस्ति किन्तु नाशः नास्ति।
१००. 'वायौ रूपाभावः' इत्यत्र अत्यन्ताभावः।
१०१. 'घटः पटः न भवति' इत्यत्र अन्योन्याभावः।
१०२. तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नः अभावः अन्योन्याभावः।
१०३. वैशेषिकमते प्रमाणं द्विविधम्- प्रत्यक्षम् अनुमानञ्च।
१०४. वैशेषिकमते सर्वेषु पदार्थेषु चतुष्टयसन्निकर्षाद् अवितथम् अव्यपदेश्यं यत् ज्ञानं उत्पद्यते तत् प्रत्यक्षम्।
१०५. चक्षुः घ्राणं रसनं त्वक् श्रोत्रं मनश्चेति षट् इन्द्रियाणि।
१०६. लिङ्गदर्शनात् सञ्जायमानं ज्ञानं लैङ्गिकम्। लिङ्गञ्च अनुमापकम्।
१०७. वैशेषिकमते लिङ्गदर्शनम् अनुमानप्रमाणम्।
१०८. वैशेषिकमते शब्दस्य उपमानस्य च अनुमानप्रमाणे अन्तर्भावः।
१०९. सृष्टेः प्राक् निष्क्रियेषु परमाणुषु ईश्वरेच्छावशात् क्रिया जायते।
११०. परमाणुद्वयसंयोगेन अनित्यं कार्यरूपम् अणुपरिमाणं द्व्यणुकम् उत्पद्यते॥
१११. त्र्यणुकं महत्परिमाणम्।
११२. एकस्मिन् चतुरणुके चतुर्विंशतिः परमाणवः तिष्ठन्ति।
११३. परमाणुद्वयसंयोगस्य नाशात् द्व्यणुकनाशः भवति।

॥ इति एकादशः पाठः ॥

